

ՄՇԱԿՈՒՅԹ

ԼԻԼԻԹ ԻՄԿՈՅԱՆ

Խաչատուր Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ

Մանկ. գիտ. թեկն., դոցենտ

iskoyanlilit20@aspu.am

ԼԱՌԻՐԱ ԻՄԿՈՅԱՆ

Խաչատուր Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ

Գեղարվեստի ֆակուլտետի մագիստրոս

ԳՅՈՒՄՐԻ ՔԱՂԱՔԻ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔԱՅԻՆ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԸ

Բանալի բառեր և արտահայտություններ. Հայաստան, քրիստոնեական ճարտարապետություն, մշակույթ, հեթանոսական հուշարձան, եկեղեցիներ, Շիրակի գավառ, եկեղեցական կառույց, Դպրանք, մոնումենտալ գեղանկարչություն:

Ключевые слова и выражения: Армения, христианская архитектура, культура, языческий памятник, церкви, Ширакская область, церковное строительство, школа, монументальная живопись.

Key words and expressions: Armenia, Christian architecture, Culture, Pagan Monument, Churches, Shirak Province, Church Building, School, Monumental Painting.

Հայկական ճարտարապետության ակունքները գնում են դեպի անտիկ ժամանակաշրջան՝ մ.թ.ա. 3 -4րդ դարեր: Երկրի մշակույթում՝ քանդակագործության, ճարտարապետության, մոնումենտալ գեղանկարչության, քաղաքաշինության, դեկորատիվ կիրառական արվեստի ոլորտում՝ ժողովրդական ուղղությանը զուգահեռ զարգանում էր նաև հելլենական՝ անտիկ ուղղությունը, որի ջատագովը Արտաշես, Տիգրան Մեծ արքաներն էին: Մ.թ.ա. II դարում հայոց Արտաշես Ա արքայի կողմից Փոքր Ասիայի նվաճած երկրներից հունական աստվածների արձանները ներմուծվում են Հայաստան (այս մասին գրել է Մովսես Խորենացին իր «Հայոց պատմություն» երկում) և տեղադրվում Անիի (Անի-Կամախ) տաճարում, Բարձր Հայքի Եկեղյաց գավառում¹ Թիլում, ինչպես նաև Երիզայում²: Տիգրան Մեծի

¹ Հայտնի է, որ Եկեղյաց գավառում Գրիգոր Լուսավորիչը հիմնել է եկեղեցիներ՝ նվիրված Հովհաննես Մկրտչին և Թադևոս առաքյալին:

թագավորության ժամանակաշրջանում՝ մ.թ.ա. I դարում հելլենիստական երկրներից ներմուծված հունական արձանների մի մասը տեղափոխվում է Երիզա, Թիլ, Բագառիձ, Աշտիշատ ³: «Մ.թ.ա. 77 թվականին Տիգրան Մեծը հիմնում է իր կայսրության նոր մայրաքաղաքը՝ Տիգրանակերտը, որը, ըստ նրա, պետք է դառնար ոչ միայն նորաստեղծ պետության քաղաքական կենտրոնը, այլև հելլենիստական աշխարհի, գիտության, գրականության, արվեստների խոշորագույն կենտրոն»⁴: Տրդատ I-ի թագավորության օրոք կառուցված Գառնիի հռոմեական օրդերի⁵ հեթանոսական տաճարը այդ ժամանակաշրջանի վառ ապացույցն ու վկան է:

Այս հեթանոսական պաշտամունքային արձաններն ու կոթողները՝ ոչնչացվեցին քրիստոնեության ընդունման սկզբնական շրջանում, սակայն հենց նույն պաշտամունքային վայրերում էլ կառուցվում են քրիստոնեական պաշտամունքային հուշարձաններ՝ տաճարներ, եկեղեցիներ: Վերակառուցված եկեղեցիներում պահպանվել են անտիկ արվեստի շունչը, գծերը, հորինվածքային հստակությունը, համաչափությունների ներդաշնակությունը, վեհությունը, ծավալատարածական և կառուցվածքային ձևերի միասնությունը: Այս հատկանիշներն ակնհայտորեն դրսևորում են Արուճի, Արթիկի, Թալինի, Մաստարայի եկեղեցիներում :

Հայաստանի վաղ քրիստոնեական ճարտարապետական հուշարձաններում պահպանված անտիկ՝ հելլենիստական արվեստին բնորոշ գծերը՝ բազիլիկային հատակագծերը, օրդերը, մուտքերը, լուսամուտների առատությունը, արտաքին սրահները, որոշ ուսումնասիրողների (Հ. Բսաբեկյան, Բ. Առաքելյան) կարծիքով՝ հետևանք են հունական մշակույթի ներգործության, ինչի արդյունքում զարգացել է հայկական մշակույթի հելլենական ուղղությունը: Սակայն այս հարցի վերաբերյալ այլ կարծիքի է Լ.Ազարյանը, ով կասկածի տակ է դնում հելլենական մշակույթի զգալի ազդեցությունը հայկական մշակույթի վրա⁶: Սակայն ակնառու էր մի փաստ, «Հեթանոսական անտիկ աշխարհագրագույնը, արևելքին հատուկ կենսասիրությունը խոր արմատներ ունեն հայաստանում և պահպանվում էր նաև միջնադարում քրիստոնեական կրոնի պայմաններում»⁷:

² Н. Эмин, Исследования по армянской мифологии, археологии, истории и истории литературы, М., 1896, էջ 38:

³ Է. Կորիսմազյան, Բարձր Հայքի մանրանկարչությունը Եր., 2015, էջ 12:

⁴ Լ. Թ. Ասատրյան և ուրիշներ, Մանկավարժության պատմություն, Երևան, 2020, էջ 29-30:

⁵ Всеобщ. история искусств, т.1, М., 1956, с. 168.

⁶ Է. Կորիսմազյան, նշվ. աշխ., էջ 13:

⁷ Հ. Բսաբեկյան, Հայկական Ռենեսանսի ճարտարապետությունը, Երևան, 1990, էջ 23:

Հ.Իսաբեկյանն իր «Հայկական ռենեսանսի ճարտարապետությունը» գրքում գրում է, որ հայկական անտիկ ճարտարապետության կազմավորումը վաղ քրիստոնեականում, երբ ստեղծվեցին կենտրոնագմբեթ շենքերի տիպեր, չէր կարող տեղի ունենալ առանց հեթանոսական ժամանակաշրջանի բարձր մակարդակի ճարտարապետության առկայության⁸ : Նա նաև նշում է, որ անտիկ շրջանում արդեն գոյություն ունեցած կամարների ու թաղերի կառուցածները յուրացվում էին քրիստոնեացման ժամանակաշրջանում և պահպանվում էր բազիլիկային կառուցվածքը եկեղեցաշինության մեջ:

Յուրաքանչյուր հասարակարգ՝ ըստ իր գեղագիտական ըմբռնումների ու ճաշակի, տեխնիկական հնարավորությունների, ստեղծում է իր, գաղափարախոսությունը և իդեալներն արտահայտող ու մարմնավորող արվեստի տեսակները, որոնց թվում և ճարտարապետությունը: Վերջինս ինքնին մարդկային հասարակության, տվյալ դարաշրջանի հասարակական, պատմական կյանքի պատկերն ու արտացոլումն է: Այսպես, օրինակ, քրիստոնեական դարաշրջանով սկիզբ է դրվել ողջ հայկական մշակույթի, դրա բոլոր դրսևորումների վերակերտման ու վերաիմաստավորման գործընթացին: Լ.Թ.Ասատրյանի բնութագրմամբ Բագրատունյանց թագավորության ժամանակաշրջանում. «Անկախության և խաղաղության տարիները նպաստեցին նաև նոր վանքերի, հոգևոր նոր կենտրոնների կառուցմանը: Այսպես, օրինակ, Բագրատունիների տիրույթներում կառուցվեցին **Կեչառիսը, Այրիվանքը, Հավուց թառը, Դպրեվանքը, Խծոնքը, Մարմարաշենը** և այլ հոգևոր կենտրոններ: Բագրատունիների օրոք են կառուցվել նաև Սանահինի (966թ.), Հաղպատի (976թ.) վանքերը»⁹:

Անժխտելի փաստ է, որ ամեն քաղաք իր դիմագիծն ունի և կրում է անցած ճանապարհի ու ապրած կյանքի հետագիծը: Կումայրի – Գյումրի – Ալեքսանդրապոլ – Լենինական – Գյումրի: Այսպես է սկսվել և ընթացել քաղաքի կենսագրությունը, որը գոյություն ունի ավելի քան երկուսուկես հազարամյակ: Կումայրին (Գյումրի) Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Շիրակ գավառում եղել է բերդավան: Կա ենթադրություն, որ մ.թ.ա. VIII դարի վերջերին այստեղ հաստատված կիմերների ցեղախումբն է առաջացել Կումրի անվանումը: «Ղևոնդ պատմիչը Կումայրին հիշատակում է որպես գյուղ, որտեղ իշխան Արտավազդ Մամիկոնյանը 771-ին սպանեց

⁸ Նույն տեղում, էջ 23-26:

⁹ Լ.Թ. Ասատրյան և ուրիշներ, նշվ. աշխ., էջ 149:

արաբական նվաճողների զորահրամանատարին»¹⁰։ Գյումրին Շիրակ գավառի հնագույն, ռազմական կարևորություն ունեցող առևտրային, տնտեսական, մշակութային կենտրոններից էր։

19-րդ դարում Կոմայրուց Գյումրի դարձած քաղաքն արդեն եղել է Անդրկովկասի նշանավոր բնակավայրերից մեկը։ 1837թ.-ին Գյումրի այցելած Ռուսաստանի կայսր Նիկոլայ Առաջինը քաղաքը կոչեց իր կնոջ՝ Ալեքսանդրա Ֆյոդորովնայի անունով։

Գյումրու քաղաքի կարևորագույն պաշտամունքային կառույցներից են եկեղեցիները, որոնք իրենց ուրույն տեղն ունեն հայկական ճարտարապետության մեջ։ Դրանք բավականին մեծ թիվ են կազմում նաև Շիրակի մյուս քաղաքներում ու գյուղերում։ Կամսարական իշխանները հայոց Տրդատ Գ (287-330թթ.) թագավորից Շիրակը նվեր ստանալուց հետո կառուցում են Լմբատավանքը, Անիպեմզայի Երերույքի բազիլիկը, Պեմզաշեն ավանի, Լեռնակերտ, Նոր Կյանք, Բարձրաշեն գյուղերի, Արթիկի երկու, ինչպես նաև այլ բնակավայրերի եկեղեցիները։

Բնութագրենք Գյումրի քաղաքի եկեղեցիները կառուցվածքային տեսանկյունից.

Դպրանք

«Դպրանքը Կոմայրում կառուցված առաջին եկեղեցին է»¹¹ : VII-րդ դարի այս եկեղեցին հայ ճարտարապետության մեջ առանձնահատուկ տեղ ունի, որովհետև այն հազվագյուտ կառույցներից է, որը մարմնավորում է անցումը գմբեթավոր բազիլիկից կենտրոնագմբեթ խաչաձև հորինվածքին։

«Դպրանքը համարվում է վաղբրիստոնեական քառամույթ գմբեթավոր բազիլիկի լավագույն նմուշներից մեկը»¹²։ Կառույցը հիշատակվում է [VII-րդ դարում](#)։ Կա ենթադրություն, որ այն եղել է մշակույթի կենտրոն, որտեղ գործել է Բարսեղ ճոռնը, ով այդ ժամանակ եղել է Դպրեվանքի վանահայրը։ Այստեղ է կրթություն ստացել Անանիա Շիրակացին։ Ենթադրվում է, որ Դպրեվանքը համապատասխանում է Շիրակ գավառի Կարմիր վանքին, որի եկեղեցին խաչաձև գմբեթավոր, չորս ավանդատներով կառուցվածք է։

Շինությունը հիմնովին վերակառուցվել է [935](#) թ.-ին՝ [Աբաս Բագրատունի](#) թագավորի ջանքերով, Բյուզանդիայից հալածված հայ հոգևորականների մասնակցությամբ։

¹⁰ ՀՄՀ, հտ. VI, 1980, էջ 11։

¹¹ Վ. Ղուկասյան, Գյումրի. Քաղաքը և մարդիկ. Գյումրի, 2009, էջ 168։

¹² Նույն տեղում, էջ 169։

Եկեղեցին կանգուն է մնացել մինչև 1837 թ., երբ սկսվեց կառուցվել «Ալեքսանդրապոլ» ամրոցը: Դպրեվանքն ընկել է Ալեքսանդրապոլ ամրոցի տարածքի մեջ: Զինվորական իշխանության հրամանով այն վերջնականապես քանդեցին 1852 թ.-ին և նրա փոխարեն կառուցեցին զինապահեստ: Դպրեվանքում է պահվել Աստվածածնի նշանավոր խաչը, որով բուժվել է Վրաց թագավոր Դեմետրե I-ի (1125–56) կինը, այնուհետև Ս. Խաչը տեղափոխել են [Վրաստանի](#) Վարձիա վանքը:

Եկեղեցին այժմ չի գործում, մասամբ քանդված է 1852 թվականից:

Սբ. Ալեքսանդրա եկեղեցի

Ալեքսանդրապոլում գործել են նաև ռուսական, հունական և կաթոլիկ եկեղեցիներ: Ալեքսանդրապոլի ժամանակաշրջանում կառուցված պաշտամունքային շինությունը Սբ. Ալեքսանդրա եկեղեցին է՝ սուրբ նահատակ թագուհի Ալեքսանդրա Հռոմեացու անունով: Այն քաղաքի առաջին ռուսական եկեղեցին է, որ կառուցվել է ամրոցի տարածքում: Եկեղեցու շինարարական աշխատանքները սկսվել են 1837 թվականին, Նիկոլայ 1-ի այցելությունից հետո, երբ Գյումրին վերածվեց բերդ-ամրոցի և կոչվեց Ալեքսանդրապոլ՝ ցարի կնոջ՝ Ալեքսանդրայի անունով: Սբ. Ալեքսանդրա եկեղեցին խաչաձև կենտրոնագմբեթ տիպի շինություն է, օծվել է 1842 թ.: Ինչպես XIX-րդ դարի կեսերին, այնպես էլ այժմ, Ալեքսանդրապոլի ամրոցի տարածքում տեղակայված է ռուսական 102-րդ ռազմաբազան, որտեղ և տեղակայված է եկեղեցին:

Ամրոցի կառուցմանը հաջորդում է Ալեքսանդրապոլի վերակառուցումը: Քաղաքի առևտրական, վարչական, հոգևոր և մշակութային կենտրոն է դառնում այժմյան Վարդանանց հրապարակը (շուկա-հրապարակը):

Ս.Մաթևոսյանը իր «Գյումրիի ժողովրդական ճարտարապետությունը» աշխատության մեջ գրում է, որ XIX դարի սկզբին Գյումրիի քաղաքաշինական միջոցառումները ունեցել են գլխավորապես ռազմական նշանակություն, քաղաքի պաշտպանության ամրապնդմանը, ինչպես նաև արհեստների, առևտրի զարգացմանը և բնակչության կենցաղի, ապրելակերպի բարելավմանն ուղղված նպատակ¹³:

Քաղաքաշինությանը զուգահեռ սկսվում է նաև քաղաքի եկեղեցաշինության ոսկեդարը: Էսնաֆությունները բարեգործության սկզբունքներով մեծ ներդրում են ունեցել Ալեքսանդրապոլի հոգևոր-մշակութային նշանակություն ունեցող բոլոր ձեռնարկումների և եկեղեցաշինության մեջ: Ուսումնասիրողների կարծիքով (Ս. Մաթևոսյան)

¹³ Ս.Մաթևոսյան, Գյումրիի ժողովրդական ճարտարապետությունը, Եր., 1985:

ակնհայտ է պաշտամունքային կառույցների տեղական սև սրբատաշ քարից կերտված լինելը, որը բացատրվում է քաղաքաշինության և եկեղեցաշինության համար Գյումրու արևմտյան մասում՝ Չերքեզի ձորում սև տուֆի քարհանքերի առկայությամբ և այդտեղից մատակարարվող հումքով:

2009 թվականին սկսվում են ամրոցի եկեղեցու վերանորոգման աշխատանքները: Նույն թվականի ամռանից եկեղեցին գործում է: Սբ. Ալեքսանդրայի եկեղեցում է գտնվել Նիկոլայ I -ին նվիրած Հայր Աստծո սրբանկարը, որը նկարել է Կ. Բյուլովը:

Հայ կաթոլիկների եկեղեցի

Գյումրիում բացի հայ առաքելական և ռուս ուղղափառ եկեղեցիներից, գործել է նաև կաթոլիկ եկեղեցի: Կաթոլիկների եկեղեցու կառուցման շինարարական աշխատանքները սկսվել են 1852թ. այն թաղամասում, որտեղ ապրում էին հռոմեացի հայերը: Այս կառույցի մասին Հայաստանում շատերը չգիտեն: Այն կառուցվել և գործել է 19-րդ դարում: Այդ ժամանակաշրջանում քաղաքը կոչվում էր Ալեքսանդրապոլ, զարգացում էր ապրում նոր վերակառուցվող քաղաքի ճարտարապետությունը, ինչու չէ, նաև եկեղեցաշինությունը: Միանշանակ, Գյումրու եկեղեցաշինության ոսկեդարը կարող ենք համարել Ալեքսանդրապոլի ժամանակաշրջանը, երբ շուրջ 80 տարիների ընթացքում քաղաքում կառուցվում է ավելի քան 13 եկեղեցի:

«Եկեղեցին կառուցվել է 1852-1855թթ.: Կառուցման աշխատանքները դեկավարել է Ալեքսանդր վարդապետ Արարատյանը, ում աճյունը ամփոփված է եկեղեցու բակում: Եկեղեցու բոլոր ծախսերը հոգացել են շրջակայքում ապրող կաթոլիկ ժողովուրդները»¹⁴:

Եկեղեցու շենքը ներկայումս պատկանում է Գյումրու տարածքային զինվորական կոմիսարիատին և օգտագործվում է որպես բնակելի տուն: Շինության ներքին հարդարանքի, ճարտարապետական հորինվածքի մասին տեղեկություններ չեն պահպանվել: Ըստ երևույթին, այն բազիլիկ եկեղեցի էր, քանի որ 19-րդ դարում Գյումրի-Ալեքսանդրապոլում կառուցված գրեթե բոլոր եկեղեցիները բազիլիկատիպ էին:

Սբ. Գեորգի հունական եկեղեցի

1850թ. Բայանդուր գյուղի բնակիչները սկսում են Ալեքսանդրապոլի միակ հունական եկեղեցու՝ Սբ. Գեորգիի շինարարական աշխատանքները: Պատմում են, որ եկեղեցին կառուցվել է քանդակագործ Մերգեյ Մերկուրովի

¹⁴ Վ. Ղուկասյան, նշվ. աշխ., էջ 169-170:

պապի՝ Ֆյոդոր Մերկուրովի աջակցությամբ: Եկեղեցին գտնվել է հունական (Ուռումների) թաղամասում, ներկայիս Ստեփան Շահումյանի արձանի տեղում: Այն քանդել են 1933- 1934թթ.: Հունական եկեղեցուց պահպանվել է միայն ձիու վրա նստած Սբ. Գեորգիին պատկերող բարձրաքանդակը:

Գյումրի քաղաքի հայկական եկեղեցիները

Գյումրի քաղաքում կառուցված հայկական գրեթե բոլոր եկեղեցիները՝ հորինվածքային առումով, գմբեթավոր բազիլիկներ են: Դրանք գմբեթով պսակված եռանավ աղոթասրահով շինություններ են, որտեղ իշխող է խորանը, աղոթասրահն էլ հանդիսանում է հորինվածքի կենտրոնը: Ճարտարապետական տարրերը՝ իրենց բազմազանությամբ հանդերձ, ներդաշնակ են և ենթարկվում են գմբեթատակ տարածությանը: Եկեղեցիները կառուցված են տեղական սրբատաշ քարերով, դրանց բնորոշ են վերնասլաց գմբեթները :

Սբ. Նշան եկեղեցի

1859-1864թթ. «Ծախիք Արդութեան իշխանագին» կառուցվում է Սբ. Նշան եկեղեցին կամ Սև Ժամը: Վերջինիս կառուցմանը զուգահեռ 1859թ. Գյումրվա տոհմիկ որմնադիր-վարպետները Արդար Մանուկի ղեկավարությամբ կառուցում են Սբ. Ամենափրկիչ եկեղեցին:

Սբ. Ամենափրկիչ եկեղեցի

Սբ. Ամենափրկիչ եկեղեցին ամենամեծն է Գյումրիում և կառուցվել է 1859-1873 թվականներին. ըստ Կ.Ս.Կոզմոյանի Անիի Մայր Եկեղեցու նմանությամբ ու ոճով¹⁵: Եկեղեցու կառուցումը ղեկավարել է Արդար Մանուկը, ով թեև հյուսն էր մասնագիտությամբ, բայց խորագետ ու հմուտ էր ճարտարապետության արվեստում: Ականատեսները վկայել են, որ նա ամեն շաբաթ «գնացել է Անի, տեղում ընդօրինակել Կաթողիկեի ճարտարապետական ձևերը և փոխադրել Ալեքսանդրապոլ»¹⁶:

Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի

Իսկ 1870-1880թթ. տեղի բնակիչների հանգանակություններով Ձորի մահիլա

¹⁵ Կ.Ս. Կոզմոյան, Լենինական, Եր., 1957, էջ 79:

¹⁶ Ս. Մաթևոսյան, նշվ. աշխ., էջ 79:

թաղամասում կառուցվում է Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին կամ Գեղցոնց ժամը: 1988-ի երկրաշարժի հետևանքով ավերվել ու երկար ժամանակ մնացել է ավերված: Այն ամբողջությամբ վերակառուցվել է 2015 թ.:

Յոթվերք կամ Սբ. Աստվածածին եկեղեցի

1882-1887թթ. կառուցվել է Սբ. Աստվածածին եկեղեցին, որի կառուցումը մեծ իրադարձություն և տոնակատարություն էր Գյումրեցիների համար: Այս եկեղեցին հայտնի է նաև Յոթվերք անվամբ: 1837թ. Սբ. Ալեքսանդրա ռուսական եկեղեցու կառուցմամբ սկսված հոգևոր զարթոնքի շրջանը ավարտվում է 1887թ.՝ Սբ. Աստվածածին եկեղեցու օծմամբ: Եկեղեցին կառուցել է վարպետ Մկրտիչ Թուրանյանը:

Սբ. Միքայել հրեշտակապետի եկեղեցի

Միևնույն ժամանակ Գյումրու հարավային հատվածում, 1887թ. գոհված զինվորների գերեզմանատան՝ «Պատվո բլուր»-ի մոտ կառուցվում է ռուսական Սբ. Միքայել հրեշտակապետի փոքրիկ եկեղեցի-ժամատունը (գյումրեցիները շողացող թիթեղյա գմբեթի պատճառով այն վերանվանել են «Պլպլան ժամ»):

Գյումրիում կառուցվել է յոթ ռուսական եկեղեցի, որոնցից հինգը գորամասային են:

18-րդ դրագունական Սեվերսկի գնդի եկեղեցի

Գյումրու տարածքում շատ եկեղեցիներ են կառուցվել, որոնցից այժմ ոչինչ չի պահպանվել: Դրանցից մեկը 18-րդ դրագունական Սեվերսկի գնդի գորամասային եկեղեցին է: «Շատ նման եկեղեցիներ կառուցվել են Քանաքեռում (Երևան) և Կարսում (Թուրքիա)»¹⁷: Կարսի նմանօրինակ եկեղեցին այժմ գործում է որպես մուսուլմանական մզկիթ: Սեվերսկի գնդի եկեղեցին կառուցվել է 1856թ.: Այն նվիրված է եղել Աստվածամոր ծննդյանը: Եկեղեցին օծվել է 1901թ. հուլիսի 8-ին: Այն շարված էր տեղի կարմիր քարով: Նրա աղոթասրահը տեղավորում էր շուրջ 700 հավատացյալ: Եկեղեցին այժմ չի պահպանվել: Իր հորինվածքով այն նման է Սբ. Արսենիի եկեղեցուն: Եկեղեցին քանդվել կամ պայթեցվել է Խորհրդային միության տարիներին:

¹⁷ Ս. Մաթևոսյան, նշվ. աշխ., էջ 173:

7-րդ և 8-րդ Կովկասյան հրաձգային գնդի եկեղեցիներ

7-րդ Կովկասյան հրաձգային գնդի եկեղեցի, ռուսական եկեղեցի Հայաստանի Ալեքսանդրապոլ քաղաքում: Կառուցվել է XIX-րդ դարի 2-րդ կեսին, 7-րդ Կովկասյան հրաձգային գնդի տարածքում: Եկեղեցին քանդվել կամ պայթեցվել է Խորհրդային միության տարիներին:

8-րդ Կովկասյան հրաձգային գնդի եկեղեցի, ռուսական եկեղեցի Հայաստանի Ալեքսանդրապոլ քաղաքում: Կառուցվել է XIX-րդ դարի 2-րդ կեսին, 8-րդ Կովկասյան հրաձգային գնդի տարածքում:

Եկեղեցիները քանդվել կամ պայթեցվել են Խորհրդային միության տարիներին:

153-րդ Բաքվի հետևազորային գնդի Սբ. Արսենիի և Բաքվի 154-րդ հետևազորային գնդի եկեղեցիներ

Ալեքսանդրապոլի ռուսական եկեղեցիների շարքում մեծ տեղ են գրավում զորամասային եկեղեցիները: Դրանք կառուցվում են այն թաղամասերում, որտեղ տեղակայված էր ռուսական կայազորը: Այս եկեղեցիներից էին 18-րդ դրագունական Սեվերսկի գնդի, 153-րդ և 154-րդ Բաքվի հետևազորային գնդերի, ինչպես նաև 7-րդ և 8-րդ Կովկասյան հրաձգային գնդերի եկեղեցիները: Վերջին երկու եկեղեցիների մասին հիշատակություններ չկան: Բավականին լավ վիճակում մեզ է հասել 153-րդ Բաքվի հետևազորային գնդի Սբ. Արսենիի եկեղեցին: Այն գտնվում է «Կազաչի պոստ» թաղամասում: Այն կրում է Սերբիայի արքեպիսկոպոս Սբ. Արսենիի անունը, կառուցվել է 19-րդ դարի 70-ական թվականներին՝ կազակական զորքերի հանգանակություններով՝ որպես զինվորական եկեղեցի: Կառույցն ունեցել է մարմարե խորան, երկու զմբեթ՝ յուրաքանչյուրը 21մ բարձրությամբ: Գմբեթներից մեկը կոնաձև է, ինչը բնորոշ է հայկական ճարտարապետությանը, մյուսը՝ սոխուկանման: Կոնաձև զմբեթը զանգակատունն է: Այն դրված է եղել արևմտյան, իսկ սոխուկանմանը՝ արևելյան կողմում՝ կլոր թմբուկով, որի վրա, ըստ երևույթին, 8-9-ը լուսամուտներ են եղել: Վերջինս ավարտվում է երեք փոքրիկ համաձև զմբեթով: Կոնաձև զմբեթն ունի նույնպիսի վերջավորություն եւ: Դրա երկու կողմերում դրված են երկու սոխուկանման կիսազմբեթներ: Գմբեթի այս տիպն առաջացել է Ռուսաստանում, ամենայն հավանականությամբ XII-րդ դարում, քանի որ Ռուսաստանում կառուցված առաջին փայտե եկեղեցիներն արդեն ունեին սոխուկանման զմբեթներ: Եկեղեցու գլխավոր մուտքը արևմուտքից է: Շինության ներքին տարածությունը լուսավորվել է արևելյան և արևմտյան կողմերում տեղադրված 5-ական լուսամուտներով, ինչպես նաև թմբուկի վրա տեղադրված պատուհաններով:

Նախորդ դարի 30-ականներին եկեղեցու զանգակատունն ու գմբեթը խոնարհվել են: Պաշտամունքային կառույցն օգտագործվել է տարբեր նպատակներով՝ կացարան որբերի համար, անասունների ախոռ և այլն: Այժմ եկեղեցին վերանորոգման փուլում է:

Խորհրդային տարիներին կառուցված եկեղեցիներ

Խորհրդային տարիներին, Հայաստանի տնտեսական ու սոցիալական վերելքի ժամանակաշրջանում՝ 1924թ., Ալեքսանդրապոլը՝ վերանվանվելով Լենինական, սկսում է վերակառուցվել սոցիալիստական քաղաքաշինության սկզբունքներով: Կառուցվող ու զարգացող գործարաններին, արտադրամասերին, տնտեսական շինություններին, հասարակական կառույցներին ու հիմնարկություններին ի հակադրություն՝ հետին պլան է մղվում եկեղեցաշինությունը: Դեռ ավելին, շատ քաղաքներում տարբեր տարիներին կառուցված եկեղեցիները հիմնովին քանդվում են: Հակակրոնական, խորհրդային գաղափարախոսության ու քաղաքականության զոհն են դառնում ինչպես մայրաքաղաք Երևանի, այնպես էլ Լենինականի եկեղեցիները: Սբ. Ամենափրկիչ եկեղեցին օգտագործվում է որպես ֆիլիարմոնիա, Սբ. Նշանը՝ որպես աստղադիտարան, Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչը՝ որպես պահեստ: Քանդվում և հողին է հավասարեցվում Սբ. Գեորգի հունական եկեղեցին: Հայ կաթոլիկների եկեղեցին վերածվում է բնակելի տան: 1932-1937թթ. աթեիստական շարժումների ժամանակ փորձ է արվում երկաթե շղթաներով վայր գցել Սբ. Ամենափրկիչ եկեղեցու թմբուկը, ինչը չի հաջողվում: 1937թ. պայթեցվում է եկեղեցու զանգակատունը:

1988թ. դեկտեմբերի 7-ի աղետալի երկրաշարժի հետևանքով Լենինականում հիմնովին ավերվում ու հողին են հավասարեցվում երկար տարիների, նույնիսկ դարերի ընթացքում ստեղծված կառույցները: Երկրաշարժից մի քանի տարի անց եկեղեցաշինական նոր փուլ է սկսվում: 1991թ. Գյումրիի Ավստրիական թաղամասում կառուցվում է Սբ. Հռիփսիմե մատուռը, որի կառուցմամբ էլ սկզբնավորվում է ավերակներից վեր հառնող քաղաքի եկեղեցաշինության նոր փուլը: Գյումրիի եկեղեցական և քաղաքաշինական վերակառուցումները մինչև այսօր էլ շարունակվում են:

1992թ. քաղաքը դարձյալ վերանվանվում է Գյումրի: XXI դարը Գյումրիի համար նշանավորվում է որպես ճարտարապետական նոր փուլ: Ճարտարապետական նոր «խառը» տարրերը կիրառություն են գտնում նաև եկեղեցաշինության մեջ: 2002թ. ճարտարապետը Բաղդասար Արզումանյանի կողմից կառուցվում է Սբ. Հակոբ Մծբնա հայրապետի եկեղեցին Անի թաղամասում՝ քաղաքի հյուսիսային կողմում: 2008թ.

կառուցվում և 2011թ. օծվում է Մբ. Սարգիս մատուռը նախկին մանկական երկաթուղու տարածքում (նախկին Մբ.Ալեքսանդրա եկեղեցու մոտակայքում): Նույն տարիներին վերակառուցվում է նաև «Պատվո բլուր» գերեզմանատունն ու դրա տարածքում տեղակայված Մբ. Միքայել հրեշտակապետի եկեղեցի-ժամատունը: Քաղաքի կենտրոնական՝ Վարդանանց հրապարկում, Մբ. Աստվածածինն է, թիկունքում՝ Մբ. Նշանը, մյուս կողմում՝ վեր հառնող Մբ. Ամենափրկիչը:

Մբ. Հռիփսիմե մատուռ

Մբ. Հռիփսիմեն աղետից հետո Գյումրիում կառուցված առաջին պաշտամունքային կառույցն է, որի շինարարական աշխատանքները սկսվել են 1991թ: Սա փոքր չափերի ուղղանկյուն հատակագծով մատուռ է և Գյումրիում միակն է՝ իր հորինվածքով, ճարտարապետական տարրերով: Այն ոչնչով չի հիշեցնում հայկական ճարտարապետության եկեղեցական տիպերն ու արդեն ընդունված ավանդական հորինվածքները: Մատուռն ունի չորս ուղղանկյուն սյուներով կազմակերպված շքամուտք, որի փայտե ծածկը ծառայում է նաև որպես զանգակատուն: Շքամուտքից բացվում է աղոթասրահի դուռը: Շինության թե՛ ինտերիերը, թե՛ էքստերիերը աչքի են ընկնում առավելագույն պարզությամբ: Մատուռը լուսավորվում է յուրաքանչյուր պատին գտնվող երեքական լուսամուտներով: Կառույցը ծածկված է կարմիր կղմինդրե տանիքով:

Մատուռի գմբեթն ունի յուրօրինակ ճարտարապետություն, որը եզակի է ողջ Հայաստանում: Մատուռն աչքի է ընկնում իր քանդակներով, որոնք պատկերում են Տիրամորը մանկան հետ, սուրբ նահատակ երեք կույսերին՝ Հռիփսիմեին, Գայանեին և Շողակաթին: Բացի այդ եկեղեցին ունի Մբ. Հռիփսիմեին նվիրված բարձրաքանդակ:

Մբ. Սարգիս մատուռ

2008թ. Գյումրու նախկին մանկական երկաթուղու տարածքում կառուցվում է Մբ. Սարգիս մատուռը, որը օծվել է 2011թ.¹⁸: Կառույցը զուրկ է քանդակներից և շքեղ ճարտարապետական տարրերից: Այն լուծված է պարզ և լակոնիկ: Կառույցը լուսավորվում է թմբուկից և երկու պատերին տեղադրված փոքր, նեղ լուսամուտներից:

Ընդհանրացնելով նշենք, որ Գյումրվա արհեստներն ու արվեստներն համաձույլ, միավորված դրսևորվել են հատկապես քաղաքի ճարտարապետության, եկեղեցաշինության, քարագործության, փայտափորա-

¹⁸ Ս.Մաթևոսյան, նշվ. աշխ., էջ 73:

գրության, արձագանքության, պղնձագործության, ոսկերչության, ասեղնագործության, գորգագործության ասպարեզում:

Լիլիթ Իսկոյան, Լաուրա Իսկոյան
Գյումրի քաղաքի պաշտամունքային կառույցները
Ամփոփում

Հոդվածում ներկայացված և բնութագրված են Գյումրի քաղաքի պաշտամունքային կառույցները: Բերված են տեղեկություններ եկեղեցիների ճարտարապետական կառուցվածքի ու ձևերի, հորինվածքների և ներքին հարդարանքի մասին: Հիմնավորվում է, որ Գյումրին Շիրակ գավառի հնագույն, ռազմական կարևորություն ունեցող առևտրային, տնտեսական, մշակութային կենտրոններից էր:

19-րդ դարում Կումայրուց Գյումրի դարձած քաղաքն արդեն եղել է Անդրկովկասի նշանավոր բնակավայրերից մեկը: Քրիստոնեական եկեղեցաշինությունը Հայաստանի ողջ տարածքով սկսվում է քրիստոնեությունը որպես պետական կրոն ընդունվելուց հետո՝ 301թ.-ից: Գրիգոր Լուսավորիչը հեթանոսական տաճարների ու մեծյանների փոխարեն քրիստոնեական եկեղեցիներ է կառուցում: Այս շրջանից պահպանված կառույցներ Կումայրիում չկան: Բայց դրանք շատ են Շիրակի մյուս գյուղերում ու քաղաքներում: Կամսարական իշխանները հայոց Տրդատ Գ (287-330թթ.) թագավորից Շիրակը նվեր ստանալուց հետո կառուցում են Լմբատավանքը, Անիպեմզայի Երեբոյքի բազիլիկը, Պեմզաշեն ավանի, Լեռնակերտ, Նոր Կյանք, Բարձրաշեն գյուղերի, Շիրակի ներկայիս Արթիկ քաղաքի երկու, ինչպես նաև այլ բնակավայրերի եկեղեցիները:

Գյումրի քաղաքը հարուստ է եկեղեցիներով, որոնցից շատերն իրար մոտ են գտնվում: Այդ եկեղեցիները բնութագրված են ինչպես ճարտարապետական կառուցվածքային, այնպես էլ գեղագիտական և մշակութային հուշարձաններ լինելու տեսանկյունից: Ներկայացված և գեղարվեստի տեսանկյունից բնութագրված ու արժևորված են ինչպես հնագույն ճարտարապետական կեթոդները՝ եկեղեցիներն ու մատուռները, այնպես էլ խորհրդային շրջանում կառուցվածները:

Лилит Искоян, Лаура Искоян

Религиозные сооружения г. гюмри

Резюме

В статье описываются религиозные сооружения Гюмри. Даны сведения об архитектурном устройстве церквей и их формах, композициях и внутреннем убранстве. Обосновано, что Гюмри был одним из древних торгово-экономических и культурных центров Ширакской области.

Город от названий Кумайра до Гюмри в 19 веке уже был одним из самых известных поселений на Кавказе. Строительство христианских церквей по всей Армении началось после принятия христианства в качестве государственной религии в 301 году. Григорий Просветитель строит христианские храмы вместо языческих храмов и святилищ. В этом районе в Кумайри нет сохранившихся построек, но они многочисленны в других селах и городах Ширака. Каесарские князья, получив дар Ширака в дар от армянского царя Трдата III (287-330), построили Лмбатаванк, Ереруйкскую базилику Анипемза, городище Пемзашен, церкви сел Лернакерт, Нор Кянк, Бардзрашен, два в городе Артик, а также другие населенные пункты.

Город Гюмри богат церквями. Для этих церквей характерны как архитектурные, так и эстетико-культурные памятники. С точки зрения представленного искусства охарактеризованы и оценены как старинные архитектурные памятники, церкви и часовни, так и архитектурные памятники построенные в советский период.

Lilit Iskoyan, Laura Iskoyan

Religious buildings of city of Gyumri

Summary

The article describes the religious structures of Gyumri. Information is provided on the architectural structure of the churches and their forms, compositions and interior decoration. It is substantiated that Gyumri was one of the ancient commercial, economic and cultural centers of Shirak province.

The city, which became Gyumri from Kumayri in the 19th century, was already one of the most famous settlements in Transcaucasia. The construction of Christian churches throughout Armenia began after the adoption of Christianity as a state religion in 301. Gregory the Illuminator builds Christian churches instead of pagan temples and shrines. There are no preserved buildings in Kumayri from this period. But there are numerous in other villages and towns of Shirak. After receiving Shirak as a gift from the Armenian king Trdat III (287-330), the Kamsar princes built the Lmbatavank, the Yereruyk Basilica of Anipemza, the

villages of Pemzashen, Lernakert, Nor Kyanq, Bardzrashen, and the two churches in the present-day town of Artik in Shirak, as well as in other settlements.

The city of Gyumri is rich in churches, many of which are close to each other. These churches are characterized by both architectural and aesthetic-cultural monuments. Both the ancient architectural monuments, the churches and the chapels, as well as the ones built in the Soviet period are presented, and characterized, valued from the point of view of the art.

Խմբագրություն է ուղարկվել 29.04.2022թ.

Հանձնարարվել է գրախոսության 15.05.2022թ.

Տպագրության է հանձնարարվել 07. 05. 2022թ.